
Současnost a budoucnost humanitních oborů

Současnost a budoucnost humanitních oborů

Projev rektora UK prof. Václava Hampla ze dne 9. dubna 2009 na konferenci, kterou na Masarykově univerzitě v Brně pořádalo MŠMT ČR

Vážený pane ministře, Magnificence, kolegyně a kolegové, dámy a pánové,

Úvodem chci vyslovit jeden, doufám, že nepříliš odvážný předpoklad. Fakt, že se tu scházíme na konferenci pořádané Ministerstvem školství mládeže a tělovýchovy ČR, jejímž tématem je současnost a budoucnost humanitních oborů, že se tu scházíme jako ti, kteří jsou s touto současností bezprostředně spojeni a na této budoucnosti zainteresováni, ve mně vzbuzuje naději, že jsme sem nepřišli pouze (planě) hovořit (v duchu známé cimrmanovské teze, že „každé zbytečné slovo je zbytečné“), ale především (pozorně) naslouchat. Že jakkoli netriviální současnost humanitních oborů má svoji budoucnost, za kterou neseme všichni přiměřenou odpovědnost. Že tady chceme primárně jednat o perspektivě – nikoli o nedůstojném přežívání. A že jsme schopni, ale především ochotní(!) problémy humanitních oborů společně řešit.

Přestože se v takovémto složení a s takto artikulovaným tématem scházíme vlastně poprvé, nemohu se zbavit pocitu jistého „déja vu“. Téměř přesně před rokem byla na Univerzitě Karlově pořádána tematicky odlišná (byť v jistém ohledu i nesporně související) konference, zaměřená na oblast akademických svobod a samosprávy (ostatně předpokládám, že sborník z této konference má většina z vás k dispozici). Nazvali jsme ji „Historie, současný stav a perspektivy univerzit“ a opatřili tázavým podtitulkem „Úsvit nebo soumrak akademické samosprávy?“. A moji asociaci vyvolává nejen příbuznost obou názvů (akcentujících kontext a kontinuitu), ale také onen podtitulek, jenž nastoluje otázku polarizace našeho směřování, na kterou je třeba odpovědět i v případě humanitních oborů. Měla by to být odpověď věcná a závazná, nikoli rétorická – jestliže nás k ní tato konference přiblíží, pak splní svůj úkol.

Jako jeden z mála představitelů přírodních věd bych se možná v této společnosti „humanitně spřízněných“ mohl cítit osamocně, ale ujišťuji vás, že tomu tak není. I když je na místě otázka, čím může fyziolog přispět do diskuse o humanitních oborech. Já osobně svoji příležitost promluvit na tomto fóru chápu jako výhodu pozorovatele (ale ve vztahu k Univerzitě Karlově i aktéra), snad s jistým nadhledem a odstupem. Jako výhodu badatele, který, je sice odborně ukotven v jiném světě přírodních věd, ale současně chápe svébytnost a nezastupitelnost světa věd humanitních a společenských, a vnímá, že nám všem jde nakonec o poznání téhož světa.

V neposlední řadě pak na tomto shromáždění reprezentuji univerzitu, pro kterou je prolnutí světa věd přírodních a světa věd humanitních symptomatické a neodmyslitelné: Od historických počátků, kdy tři ze čtyř zakládajících fakult lze dnešní terminologií označit jako humanitní (svobodných umění, právnická a teologická), až po současnost, kdy více než polovina posluchačů univerzity studuje humanitní obory. I to je důvod, proč mi rozhodně záleží na tom, aby naši humanitní akademické obci již nehrozily další soumraky.

Ostatně neměla to nikdy lehké - i když doba, kdy humanitně orientovaní rektori univerzity končili na hranici, dnes již nehrozí - snad. Ale přišly jiné zlé doby, které (bohužel) hodně poznamenaly i naši současnost a nesporně mají vztah i k našemu dnešnímu tématu. Je jen málo oblastí lidské intelektuální činnosti, kterou ideologie předlistopadové totalitní éry zdevastovala tak pronikavě jako sféru humanitních oborů, které musely znovu povstat z „rudého popela“, vybudovat svůj profil, získat ztracenou kredibilitu a vychovat novou generaci humanitně orientovaných badatelů. Míra jejich zničující deformace zároveň ale dokládá, jak velký význam jim předchozí režim přikládal a jak se jejich svobodného rozvoje obával. A polistopadové období pak vypovídá o jejich vitální regenerační schopnosti. Nikoli náhodou byl prvním porevolučním rektorem „nové“ Univerzity Karlovy renomovaný představitel humanitních oborů Prof. Radim Palouš, jenž jí vtiskl novou tvář.

Vážené dámy a pánové, strategický závěr, který z předchozího vyplývá, je zřejmý. Humanitní obory na univerzitu patří, neboť nepřehlédnutelně přispívají k naplňování jejího *raison d'être*. Toto směřování k humanitní vědou podložené sociální kompetenci je činí pro univerzitu nenahraditelnými, zejména proto, aby mohla naplňovat jedno ze svých elementárních poslání – reflektovat a zpětně ovlivňovat společnost. Neboť plnohodnotná univerzita přece není pouze (byť to rozhodně není málo) přípravou na vysoce specializované profese, ale také (a v některých momentech možná především) institucí, jež kultivuje a rozvíjí formování a kvalitu jejich neodmyslitelných, společenských parametrů.

Nebývalé tlaky, kterým vystavuje národní ekonomiky prohlubující se globalizace, vedly zejména v poslední dekádě k dramatickému nárůstu očekávání společností a vlád - nejen té naší - že univerzity, kromě svých standardních, tradičních a osvědčených rolí, budou hrát podstatně klíčovější úlohu v bezprostředním ekonomickém rozvoji. Nejvýrazněji se to projevuje nám všem dobře známým tlakem na to, aby univerzity produkovaly inovace, patenty, užité vzory atd. Současný ekonomický útlum tyto požadavky akceleroje. Tato politická rétorika zdůrazňuje, že veřejné prostředky vložené

do vysokých škol by se měly měřitelně zhodnotit násobně vyšším ekonomickým výkonem, a to pokud možno raději v horizontu měsíců než nejméně několika málo let. Celá tato agenda má jasná pozitiva, ale také některá – občas přehlížená nebo zanedbávaná – nemalá rizika. Zmiňuji to proto, že v obecném povědomí a politickém uvažování a rozhodování se tato inovační a transferová problematika koncentruje na technické, přírodovědné a lékařské obory. Hodnota humanitních a společenských věd je tak – minimálně implicitně – podceňována.

Jak tedy já vidím význam humanitních a společenských věd?

Humanitní obory se zabývají tím, co to znamená být „human“, co to znamená být člověkem. Řeší myšlenky, slova a příběhy, které nám pomáhají hledat smysl našeho života a světa, ve kterém žijeme. Zabývají se tak zásadními věcmi pro každého z nás, jako jsou pocity, zkušenosti, hodnoty, morálka, vztahy, komunikace [1]. Vzhledem k tomu, že tyto vědy existují - alespoň v primordiální podobě - už od počátků civilizací, je těžké si představit, jaké by bylo naše potýkání se s těmito základními atributy lidství, nebýt těchto věd. Ne, že by jiné než vědecké přístupy – např. umění – nemělo svou hodnotu, ale nepochybně nestačí. V poslední době přibývá různých šarlatánských postupů nabízejících pomoc s uchopením naší reality, a mě připadá naprosto děsivá představa, že by naše sebereflexe byla odkázána na tyto metody. Společenskovědní disciplíny jsou podstatné nejen pro identifikaci a kultivaci našich společných hodnot, ale i pro jejich mezigenerační přenos v procesu výuky a výchovy mladších generací. V tom opět mají nezastupitelnou roli pro kohezi a dlouhodobou stabilitu společnosti.

S tím souvisí to, že řešení nejpálčivějších problémů současnosti a blízké budoucnosti nebude možné bez výrazných pokroků v celé řadě humanitních a společenskovědních disciplín, včetně jejich aplikace. Pro ilustraci použiji svoji vlastní výzkumnou problematiku. Zabývám se skupinou onemocnění, kterým se souhrnně říká plicní hypertenze. Na této práci mě těší i její jasný potenciál jednou významně pomoci velmi těžce nemocným pacientům. Ale jsem si přitom velmi ostře vědom toho, že nejlepším a definitivním řešením velké části těchto nemocí by bylo zabránit pandemii upadání do kuřáckého návyku během puberty. A porozumění sociálním a psychologickým mechanismům, které u obrovské části mládeže k tomuto problému vedou, je jasnou doménou „vaší“ skupiny věd.

To je ovšem ještě relativně partikulární problém. Každého se ovšem vážně týkají otázky bezpečnosti ohrožené např. náboženským fundamentalismem, sociální nerovností, historicky vzniklými nedokonalostmi mezinárodního práva, ale třeba i sociálními systémy umožňujícími patologickým osobnostem uzurpovat moc. V budoucnu jistě přibudou tenze v souvislosti s tenčícími se přírodními zdroji. V globalizované společnosti budoucnosti nebude nouze o napětí - a nepochopení a neznalost jsou nejjistější cestou k nenávisti, panice a devastaci. Pro řízení komplikované moderní společnosti, jak na úrovni státu, tak velkých organizací a nadnárodních korporací, a to včetně prevence nesvobody a totality, nebude informací a porozumění hned tak dost.

S potenciálně nebezpečnými změnami klimatu také mohou přírodovědci pomoci „pouze“ detekcí a monitorováním, popř. popsáním některých mechanismů, ale efektivní intervence zase budou záviset na naší schopnosti rozumět sami sobě, svým společnostem, svým zájmům a rozhodovacím mechanismům. Není divu, že European Energy Research Alliance, nedávno ustavená ve snaze sdružit evropské vědecké síly na výzkum jednoho z klíčových témat, specificky vyzývá k účasti kromě technických a přírodovědných expertů také týmy z oblasti humanitních a společenských věd.

Kromě těchto zásadních témat je nasnadě, že humanitní a společenskovědní disciplíny jsou v řadě případů důležité i pro bezprostřední ekonomický pokrok, a to často v kombinaci a tvůrčí interakci s obory přírodovědnými a technickými. S rozvojem nových technologií jistě budou nabývat na významu možnosti interakcí lidí s přístroji, a pro ně je dostatečné poznání naší vlastní přirozené komunikace esenciální. Totéž platí o rozvoji umělé inteligence. A současná ekonomická krize ilustruje, že potřeba rozumět ekonomickému chování různých hráčů na světovém trhu zdaleka není saturována.

Tváří v tvář takto definovanému významu humanitních a společenskovědních oborů je na místě reflektovat jejich současnou situaci v kontextu naší země. Zde prosím na chvíli odpusťte téměř reflexní sklon přírodovědce pro první rychlou orientaci nahlédnout do databáze Web of Science, jakkoliv jsem si zcela vědom toho, že ve společenských a zejména humanitních vědách odráží jen malou, a to ještě ne nezbytně nejvýznamnější část vědecké tvorby. Přesto jsou tato čísla myslím docela zajímavá. Za dosavadní část letošního roku zaznamenává tato databáze celkem 3 721 vědeckých publikací z celé ČR, z toho 384 je v kategorii humanitních a společenských věd. V databázi Web of Science tedy představují tyto obory 10,3 % všech záznamů z ČR. Jak se to srovnává s jinými zeměmi? Pomineme-li Anglii, kde je jasné výrazné jazykové zkreslení (WoS vysoce preferuje výstupy v angličtině), zjišťujeme, že ČR nijak zvlášť nevybočuje. V Německu a Rakousku je sice tento podíl poněkud vyšší, konkrétně 15,6%, a 14%, ale ve Francii a Itálii je naopak mírně nižší než u nás – 9,4%, resp. 8,6%. Už jen z tohoto velmi hrubého pohledu lze soudit, že nejen v přírodovědných, ale i v humanitních a společenskovědních oborech naše věda úspěšně překonává rány, které jí zasadil komunistický režim.

Ve stejném smyslu vyznívá i další možný úhel pohledu - průběžné externí hodnocení výzkumných záměrů v roce 2007. Na tom, že dvě třetiny z 29 výzkumných záměrů UK byly hodnoceny nejlepším stupněm A, se zcela rovným dílem podílí společenskovědní a přírodovědné obory.

Přes tato na první pohled celkem optimistická čísla je zřejmé, že chronické vážné podfinancování české vědy a vysokého školství dopadá na humanitní a společenské vědy výrazně tvrději, než na ostatní vědní oblasti. Tento stav má dva hlavní kořeny. Především tyto obory paradoxně doplácí na obrovský zájem mladé generace o jejich studium, a to v souvislosti s tím, že platby, kterými stát přispívá na vzdělávání v těchto oborech, jsou malé. Relativní výuková zátěž je proto vysoká, což omezuje kapacitu na vědeckou práci a další aktivity. Bezprostředně to souvisí s problémem, na který reprezentace vysokých škol důrazně upozorňují veřejnost a politiky už dlouhou dobu, že totiž normativní financování výuky na vysokých školách je dlouhodobě nedostatečné.

Navíc přetrvává často neoprávněný předsudek, že jak pro výuku, tak pro bádání v těchto oborech stačí příslovečná (a levná) tužka a papír. I prostředky na vědecké granty jsou typicky v této oblasti podstatně nižší. V této souvislosti lze jako pozitivní zkušenost uvést dramatický nárůst vědecké aktivity, který jsme zaznamenali v humanitních oborech, když jsme v naší vnitřní univerzitní grantové agentuře zrušili ustanovení, že výše osobních nákladů se odvíjí od celkových nákladů projektu. Jinými slovy, práce podobně kvalifikovaného vědce je stejně drahá bez ohledu na to, jak drahé vědecké metody používá.

Otázka financování vědecké práce získává na zvláštním významu právě teď, kdy byla schválena rozsáhlá novela zákona 130/2002 Sb. o veřejné podpoře výzkumu a vývoje. K prvním verzím materiálů o této reformě měla UK celou řadu výhrad, zejména proto, že excesivní důraz na inovační aktivity potlačoval roli veřejného financování základního výzkumu. V našem tehdejší stanovisku (které převzala celá ČR) se jednoznačně tvrdí: „je nepřijatelné, aby se reforma veřejného financování VaV výslovně nehlásila k principu, že veřejné financování musí směřovat prioritně k základnímu výzkumu, protože ten svou podstatou nemůže být (v drtivé většině) financován ze soukromých zdrojů a přitom vytváří celospolečenskou základnu, bez níž mezinárodně konkurenceschopný aplikovaný výzkum, vývoj a inovace nejsou možné“. Neméně významné bylo, že související metodika hodnocení vědeckých výkonů byla nepřijatelně poplatná pouze zvyklostem v přírodovědných oborech a také politickému zadání na preferenční stimulaci inovačních aktivit. Vážně proto podceňovala výkony v humanitních a společenských vědách.

Posléze se v sérii debat a připomínek podařilo přivést novelu zákona 130/2002 Sb. do takové podoby, že slibuje přiblížit se cíli, který jsme ve zmiňovaném stanovisku uvítali: „Univerzita Karlova vítá úmysl omezit až zrušit poskytování veřejných prostředků, určených na VaV, institucím, které konzistentně nejsou schopny doložit výsledky kvalifikovatelné jako výsledky VaV (resp. poskytovatelům, kteří takové instituce financují), a to ve prospěch těch institucí (resp. poskytovatelů), které konzistentně kvalitní vědecké výsledky vykazují“. UK proto přijetí této novely podpořila a v principu jí vítá.

To ovšem nic nemění na klíčovém dodatku: „UK rovněž v principu vítá úmysl posílit výkonové parametry ve financování VaV, i když důrazně upozorňuje, že nezbytná a z hlediska dosažení cíle kritická kvantifikace množství a významu výsledků je vzhledem k enormní heterogenitě typů výstupů mezi vědními obory mimořádně obtížná“. Jsem si zcela jist, že tato reforma nebude úspěšná, pokud se nepodaří dopracovat stávající metodiku hodnocení výsledků tak, aby byla objektivní i pro humanitní a společenskovední obory. Zásadní problém je v tom, že ve většině přírodovědných oborů je relevantním vědeckým výstupem publikace v impaktovaném časopise. Tedy počet publikací vážený impakt faktorem jako rozumná míra kvality umožňuje poměrně přesnou „kvantifikaci kvality“ (jakkoliv příšerně toto spojení slov zní). V humanitních a společenskovedních oborech toto není většinou možné. Důsledkem je, že v nich zatím vážení počtu výsledků jejich kvalitou není uplatňováno. Výsledky stejného druhu jsou ohodnoceny identicky bez ohledu na jejich kvalitu.

Jako přírodovědec snad i do jisté míry chápu určitou bezradnost pracovní skupiny pro metodiku hodnocení, zvláště když zastoupení humanitních a společenskovedních expertů je v ní minimální. Jsem proto pevně přesvědčen, že úlohy adekvátně definovat kritéria kvality v humanitních a společenských vědách se musí chopit sami vědci těchto disciplín. Proto jsme minulý měsíc uspořádali na UK seminář o hodnocení vědeckých výkonů v humanitních a společenských vědách a následně ustavili vlastní pracovní skupinu, aby právě tento problém řešila. Už její první jednání, která se zatím zabývala zejména monografiemi a sborníky, ukazují, že problém je řešitelný, resp. že lze nalézt cesty, když ne k optimálnímu, tak alespoň k vyhovujícímu řešení. V případě monografií je třeba expertním posouzením odlišit klíčové, excelentní, obor zásadně rozvíjející a mezinárodní díla, a těm razantně zvýšit bodové ohodnocení. V případě sborníků je rozhodně třeba hledět na jejich mezinárodní charakter, recenzní řízení a oborový dopad. Podobně bude potřeba dopracovat standardy i pro další typy výstupů, které jsou v humanitních a společenských vědách relevantní (jako např. zásadní mezinárodní výstavy apod.).

Trochu potřebného optimismu pro toto náročné snažení může dodat zkušenost naší univerzity s oborovou specifikací habilitačních a profesorských řízení. Zde jsme stáli před podobným problémem: Na jedné straně musí univerzita usilovat o to, aby její docentský, resp. profesorský titul představoval přibližně stejnou úroveň odbornosti napříč všemi na ni pěstovanými obory. Přitom ale paušální „one size fits to all“ požadavky na počty vědeckých publikací a jejich citovanost jasně odporují velmi rozdílným charakterům jednotlivých disciplín. Během asi rok trvající intenzivní komunikace mezi představiteli jednotlivých oborů jsme se konsensuálně shodli na systému několika široce definovaných vědních oblastí, z nichž každá má svá vlastní rozmezí a definice publikačních požadavků, přičemž panuje vědeckou radou garantovaná shoda v tom, že tato rozmezí odpovídají přibližně stejné vědecké úrovni. Po roce fungování tento systém potvrzuje, že navzdory obrovské heterogenitě vědních oborů lze v těchto zásadních otázkách nalézt společnou řeč a svojí růzností se vzájemně intelektuálně obohacovat.

Každopádně dosavadní zkušenosti s reformou VaV jasně ukazují, že je nutné, aby RVV a další státní orgány více než dosud dbaly na adekvátní zastoupení expertů humanitních a společenskovedních disciplín v hodnotících a rozhodovacích tělesech (a také pozorně naslouchaly jejich hlasu). Ve čtrnáctičlenné RVV je dnes mimo státních úředníků pouze jediný reprezentant společenských věd. Podobně v pracovní skupině pro hodnocení výsledků VaV je početní zastoupení představitelů humanitních a společenských věd minimální. Mimořádný tematický a metodologický záběr humanitních a společenských věd musí být v těchto grémiích pokryt více než jen osamoceným zástupcem některého z oborů.

Uvažujeme-li o cestách ke zlepšení současného stavu, je třeba se kromě otázek financování vědy dotknout i financování výuky. Zde nezbývá než znovu zdůraznit, že principiálním a stabilním řešením je výrazné navýšení normativního financování tak, aby se konečně přiblížilo úrovni zemí, které to se znalostní společností myslí doopravdy, a aby se

veřejné výdaje na terciární vzdělávání a vědu přiblížily lisabonským cílům EU. Rozhodně stojí za to se kriticky podívat i na současné parametry financování vysokých škol. Jako příklad možné modifikace ve prospěch spravedlivějšího financování humanitních oborů vidím možnost, aby – podle mě správný – princip bonifikace škol za dovedení studenta k absolutoriu nebyl násoben koeficientem náročnosti oboru (a ušetřené prostředky byly vynaloženy na plošné zvýšení této bonifikace). Včasné dokončování studia je obdobně žádoucí u všech oborů a finanční náročnost uskutečňování výuky s tím nemá nic společného. Tento princip jsme letos začali zavádět na UK při vnitřním rozdělování prostředků a finanční přínos pro humanitní a společenskovědní fakulty (s velkými počty absolventů) není sice průlomový, ale také rozhodně není zanedbatelný.

Závěrem bych chtěl zdůraznit, že humanitní obory jsou svojí povahou dynamické a flexibilní, citlivě reagující na změnu a charakter sociálních parametrů, jež jsou namnoze předmětem jejich zkoumání. A předmět jejich poznání je, na rozdíl od přírodních věd, často proměnlivý v prostoru i čase, takže i to, co se strukturalisté pokoušejí definovat jako „antropologické konstanty“ (jakési obecně platné lidské hodnoty) nakonec nabylo řady modifikovaných podob.

Právě vzhledem k těmto skutečnostem nelze na oblast humanitních věd rigidně aplikovat kritéria, platná pro vědy přírodní. Že jejich výkon nelze měřit počtem přihlášených patentů, neboť jejich posláním není vynalézt nový hrnec, který kdysi (1862) Denise Papina přivedl do Královské společnosti – ale daleko spíše relativizace Sartrova výroku, že „lidé už objevili vše mimo to, jak mají žít“.

A tak je podle mého názoru nezbytné, zakomponovat relativní autonomii humanitních oborů do celkového systému věd tak, aby nebyly znevýhodňovány, ale plně akceptovány. Takto je to v principu jednoduché a zároveň složité v detailech. Každopádně je to ale možné.

Dámy a pánové, jsem přesvědčen, že ke zdaru našeho jednání napomůže i logická struktura této konference, definující její tři základní témata: Cíle humanitního vzdělávání, Financování humanitních oborů a Vědu a výzkum v humanitních oborech. Doufám, že se jimi budou prolínat i úvahy o těch, bez nichž by výše uvedené poněkud ztrácelo svůj smysl. Totiž o studentech, kteří by měli tyto cíle humanitního vzdělání naplňovat, financování humanitních oborů zúročit a vědu humanitních oborů posunout dál.

Na druhé straně jsem přesvědčen, že není zcela nezbytné, abychom v tuto chvíli přejímali od humanitních oborů jejich specifické kladení tzv. „věčných otázek“, které jejich vývoj provázejí již od antiky. Myslím, že v tuto chvíli nastal čas pro odpovědi. V duchu Bernarda Bolzana, který říká, že „pokrok přinášíš ti, kdo se odvažují stále měnit vše, co není v pořádku,“ v intencích lakonické poučky G. B. Shawa že „jediná cesta k vědě je činnost“. Spojme proto naše univerzitní světy (přírodních a společenských věd) a jako přidanou hodnotu využijme jejich synergický potenciál. Podpořme rozvoj humanitních oborů, kultivujících společenskou praxi, člověka – lidský kulturní svět. My přece chceme, měli bychom chtít – nebo přinejmenším můžeme - takovýto svět vytvářet. Pojdme se pro začátek shodnout alespoň na tomto.

[1] srv. Geoffrey Boulton and Colin Lucas: What are universities for? League of European Research Universities, 2008